

BIJDRAGE

“Ons evangelie is een kolossale bibliotheek”. De Belgische vrijdenkersbeweging en het positivisme

Kaat Wils, aspirant FWO-KUL

De Gentse liberaal Paul Voituron noteerde in 1878 in een van de vele notitieboekjes waarin hij filosofische en politieke argumenten tegen het positivisme verzamelde: “*Rationaliste et libre-penseur sont synonymes, puisque le rationaliste n'admet pas de bornes aux investigations de la pensée. Mais positiviste et libre-penseur s'excluent, puisque le positiviste trace des bornes à la pensée et lui interdit tout un champ de recherches sous prétexte que c'est inutile et sans avantages ou résultats positifs*”⁽¹⁾.

Voituron ging hiermee in tegen de associatie van ‘vrijdenkers’ met ‘positivisme’, een associatie die gemeengoed was in katholieke middens. Deze associatie was recentelijk nog in de pers aangehaald naar aanleiding van de toetreding van de Franse positivist Emile Littré tot de vrijmetselarij (in 1875) en ze zou ook enkele jaren later, bij Littré’s overlijden, opnieuw opduiken (1881). Toch stonden sommige vrijdenkers erop met het positivisme te worden geïdentificeerd. Indien Voituron zijn kritiek enkele jaren eerder aan het adres van het socialistische blad *La science populaire* (1872-73) gericht had, dan was hij vermoedelijk op de volgende manier van antwoord gediend: “*Nous est avis que tout métaphysicien [...] cache un chrétien, sinon un catholique. Les vrais libre-penseurs ont d'autres principes [...]. Nous n'appartenons pas au parti*

des libres-penseurs théosophes ou métaphysiciens”⁽²⁾. Een antwoord dat in elk geval aan Voiturons filosofische leermeester, de Brusselse hoogleraar in de wijsbegeerte, Guillaume Tiberghien, werd gericht wegens diens afkeer van het positivisme. Voor de anarchist Victor Dave, redacteur van *La science populaire*, vormde het positivisme het gedroomde wijsgerige kader voor zijn socialistisch project: het bood niet alleen een pleidooi voor het vulgariseren van de wetenschap, maar beloofde tevens de genadeslag toe te brengen aan het katholicisme en het klassieke liberale gedachtengoed - in de positivistische retoriek bestempeld als verouderde theologische en metafysische stadia die plaats dienden te ruimen voor het positieve tijdperk van wetenschap en socialisme⁽³⁾.

Toch was ook Daves schijnbaar kritiekloze omarming van het positivisme eerder uitzonderlijk⁽⁴⁾. Auguste Comtes denken, waarmee ieder die zich positivist wenste te noemen onvermijdelijk werd geconfronteerd, was niet alleen bijzonder complex en moeilijk toegankelijk - een euvel waaraan ten dele was verholpen door Comtes leerlingen, onder wie Littré - maar bevatte een dubbelzinnig en in zijn latere werk steeds meer naar het conservatisme neigend politiek programma.

Net als zijn leermeester de Saint-Simon was Comte (1898-1857) tegelijk erfgenaam van katholieke traditionalistische denkers als De Maistre en van verlichtingsfilosofen als Condorcet. Vooruitgangdenken, anti-klerikalisme, republikaans en sympathie voor het proletariaat gingen schijnbaar probleemloos samen met anti-parlementarisme, autoritarisme, geloof in de noodzaak van een sociale hiërarchie en uiteindelijk zelfs de organisatie van een hiërarchisch gestructureerde, op het katholicisme geënte 'religie van de Mensheid'⁽⁵⁾. Dit laatste verklaart ongetwijfeld mee waarom Comte ook in de vrijdenkersbeweging voor velen een zich moeilijk toe te eigenen figuur vormde. Al tijdens zijn leven was trouwens binnen de kleine kring van Comtes volgelingen en sympathisanten onenigheid ontstaan rond de mate van 'orthodoxie' die was vereist om zichzelf als positivist te kunnen profileren. Na Comtes dood nam de verdeeldheid nog toe. Verschillende groeperingen eigenden zich onderdelen van zijn werk toe en wierpen zich op als de ware verdedigers van het positivisme⁽⁶⁾. Toch wist het positivisme zich niet alleen in het Frankrijk van de IIIe Republiek, maar ook in de Belgische vrijzinnigheid een niet onbelangrijke plaats te veroveren. Dat het een eigen leven was gaan leiden en een breed spectrum aan interpretaties boodgaande van slaafse navolging van Comtes werk tot een vaag positivistisch discours dat in verschillende vormen van liberalisme en socialisme inpasbaar bleek - kan moeilijk verwonderen. Eens het ruimere bekendheid genoot, werd het begrip bovendien een passe-partout, voor velen zonder meer synoniem voor wetenschapsverering en vrijzinnigheid.

In de georganiseerde Belgische vrijdenkersbeweging kwam het nooit tot een collectieve omarming van het positivisme, al was hier wel eens door een enkeling voor gepleit. Niet al-

leen bestond er geen consensus onder diegenen die het positivisme propageerden maar ook afgezien daarvan had het positivisme zich nooit tot officiële vrijdenkersfilosofie kunnen opwerken omdat het, zoals hierboven al bleek, voor de enen te radicaal, voor de anderen niet radicaal genoeg was. In wat volgt, worden aan de hand van vier figuren uit de Belgische vrijdenkersbeweging vier uiteenlopende trajecten van identificatie van 'vrijzinnigheid' en 'positivisme' aangestipt. César De Paepe, Arthur Cornette, Napoléon Navez en Hector Denis waren alle vier lid van (of nauw verbonden met) de burgerlijke vrijdenkersbeweging *La libre Pensée*, de nationale vrijdenkersfederatie of de internationale vrijdenkersbeweging en inspireerden zich expliciet op Comtes positivisme.

Positivisme als gesofistikeerde vorm van materialisme - César De Paepe

In 1884 schreef César De Paepe (1841-1890) een brief aan Pierre Laffitte, Comtes opvolger aan het hoofd van het georganiseerde positivisme in Parijs, met de vraag of hij het positivistische orgaan *La Revue occidentale* kon blijven toegestuurd krijgen in ruil voor aankondigingen erover in *Le national belge*. Het uitblijven van zijn positivistische lectuur sinds hij het ter ziele gegane *La Voix de l'Ouvrier* niet meer als tegenprestatie kon aanbieden, beschreef De Paepe als "*une perte pour mon esprit, une lacune dans mon existence, car voilà près de 20 ans que je suis les travaux des disciples d'Auguste Comte avec la plus vive satisfaction.*"⁽⁷⁾

De Paepe overdreef nauwelijks. Hij had het positivisme al tijdens zijn studentenjaren aan de Brusselse Universiteit leren kennen, en zou het zijn leven lang bestuderen en uitdragen, zowel binnen als buiten de georganiseerde vrijdenkersbeweging.

De Paepes kennismaking met het positivisme was vermoedelijk van latere datum dan deze met Proudhons werk, op het einde van de jaren 1850. Zijn sympathie voor het positivisme zou hoe dan ook ondergeschikt blijven aan zijn socialistisch engagement, waarin het positivisme een dubbele, ondersteunende rol toebedeeld kreeg. Comtes geloof in de mogelijkheid een sociale wetenschap te ontwikkelen die zich qua methodologische strengheid zou kunnen spiegelen aan de natuurwetenschappen en bijgevolg in staat zou zijn een wetenschappelijk gefundeerd maatschappijmodel uit te werken, bood sociale hervormingstheorieën die zich hierop beriepen een 'garantie' van wetenschappelijkheid. Een dergelijk positivistisch discours bleek perfect inpasbaar in sympathie voor het scientistisch en anti-godsdiensgetinte werk van Proudhon en ook - al ging dat iets moeilijker - in het sociaal-wetenschappelijke, maar tevens religieus georiënteerde werk van de Colins en diens Belgische pleitbezorger Louis De Potter, onder wiens invloed De Paepes al snel zou komen⁽⁸⁾. Het invoeren van de methoden en eventueel ook de resultaten van de natuurwetenschappen ter ondersteuning van het eigen gelijk was legio binnen de democratische beweging.

Na de mislukking van 1848, die door sommigen werd aangevoeld als een mislukking van het utopische socialisme, werd de nood aan een meer wetenschappelijk gefundeerde doctrine duidelijk uitgesproken.⁽⁹⁾ De Paepes bekende rede van Patignies uit 1863 getuigt van een dergelijk, eerder oppervlakkig scientistisch discours waarin een beroep wordt gedaan op de positieve, experimentele wetenschappen om de onverwoestbaarheid van de stof en het failliet van de godsdienst te poneren⁽¹⁰⁾. Voor een dergelijk vertoog was Comtes werk verre van onmisbaar, het vormde hoogstens één van de mogelijke inspiratiebronnen of identificatie-

modellen. In De Paepes geval was deze lof op de natuurwetenschappen evenzeer of zelfs vooral getekend door het Duitse materialisme van denkers als Ludwig Büchner, wiens *Kraft und Stoff* (1855) een opvallend groot internationaal succes kende. Het Duitse materialisme was meer dan het positivisme met de natuurwetenschappelijke praktijk verbonden en onderstreepte ook sterker de continuïteit tussen de biologische en de sociale werkelijkheid, twee elementen die onmiddellijk in de smaak vielen van de toekomstige arts De Paepes.

Toch betekende het positivisme voor De Paepes socialisme meer dan een oppervlakkige schoonheidsoperatie van de taal. Ook op inhoudelijk gebied bleef hij zijn leven lang steun zoeken in het werk van Comte en de latere intellectueel-positivisten rond *La philosophie positive* (1867-1883). Dit tijdschrift, geleid door Littré en G. Wyrouboff, vormde de spreekbuis van de positivistische stroming die naar een republikeinse, parlementaire verzoening tussen conservatisme en socialisme streefde en zich daarbij voornamelijk op Comtes vroege, overwegend wetenschappelijke en filosofische werk inspireerde (vooral op de *Cours de philosophie positive*, 1830-42) eerder dan op zijn latere, meer uitgesproken politiek georiënteerde werk. De basis voor De Paepes appreciatie van dit positivisme was methodologisch van aard, maar kreeg tegelijkertijd een werkelijk inhoudelijke betekenis. Het positivisme had in zijn ogen aangetoond dat een maatschappij meer is dan de som van haar individuen en ook een werkelijke impact heeft op het leven van die individuen. Om die reden vormde de maatschappij als geheel een politieke en economische factor van primordiaal belang. De nadruk waarmee Comte had betoogd dat dit besef de klassieke politieke economie volledig diende om te keren in maatschappelijke, sociale zin, maakte het positivisme

voor De Paepe tot wegbereider van het 'wetenschappelijke' of 'experimentele' socialisme, waaronder hij zelf steeds duidelijker 'collectivisme' ging verstaan⁽¹¹⁾. Het aanvaarden van deze basisoptie, die bijzonder rekbaar en in sommige gevallen met het Proudhonisme (maar moeilijker met andere vormen van anarchisme of utopisch-socialisme) verzoenbaar was, vormde voor De Paepe een belangrijk criterium in het formuleren van zijn sympathieën. Waar en wanneer hij kon, onder meer in zijn tussenkomsten op de congressen van de Internationale, citeerde De Paepe ook andere, naar het socialisme neigende uitspraken van Comte, zoals diens (zich door vele socialisten toegeëigende) uitspraak dat alle vormen van bezit ondergeschikt moesten worden aan de bestaande sociale noden⁽¹²⁾. Dit betekende gezinszins dat De Paepe akkoord ging met Comtes overige, anti-egalitaire sociale en politieke denkbeelden. Zijn loyauteit tegenover het socialisme had onmiskenbaar prioriteit op deze tegenover het positivisme. Zo reageerde hij verontwaardigd op de negatieve recensie van Marx' *Das Kapital* in *La philosophie positive*. Desalniettemin bleef De Paepes emotionele betrokkenheid bij Comtes werk opvallend groot. In de uitgebreide correspondentie die hij met zijn Franse vriend en geestesgenoot Benoît Malon voerde rond de redactiepolitiek van *Le socialisme progressif* (1878) en *La Revue socialiste* (1880-), bleef hij de waarde van het positivisme voor het socialisme met een halsstarrige koppigheid verdedigen⁽¹³⁾.

Net als in zijn denken op sociaal-economisch gebied was De Paepe ook in het formuleren van zijn vrijzinnige ideologie voortdurend op zoek naar intellectuele autoriteiten. Nog duidelijker dan op politiek vlak bood het positivisme soelaas telkens hij zich als intellectueel wilde profileren. In 1866 organiseerde hij voor de

socialistische vrijdenkersvereniging Les Solidaires een lessencyclus over de geschiedenis van het materialisme, met onder meer aandacht voor het positivisme van Comte en Littré. Vermoedelijk betoogde hij hier dat beide stromingen verzoenbaar waren, ook al wezen de positivisten de benaming 'materialisme' af, weigerend een (per definitie metafysische) uitspraak te doen over de oorsprong en de bestemming van de materie⁽¹⁴⁾. Voor De Paepe gingen de positivisten ongetwijfeld te ver in hun filosofische haarkloverij en kon men beter naar een impliciete coalitie streven. Hetzelfde gold voor de positivistische afkeer van het atheïsme. Vanuit positivistisch standpunt was het atheïsme een absolutistische, metafysische stellingname over een in wezen onkenbare realiteit; men kon hierover beter geen uitspraken doen. Een dergelijk, wijsgerig positivisme lag De Paepe niet nauw genoeg aan het hart om het aan de man te brengen binnen de arbeidersvleugel van de vrijdenkersbeweging. Ook in het socialistische l'Affranchissement concentreerde De Paepe zich op het bestrijden van verderfelijke restanten van deïsme, eerder dan te trachten nuanceverschillen aan te geven in de wijze waarop men zich hiervan kon emanciperen. Dat de stemming binnen l'Affranchissement voornamelijk atheïstisch en materialistisch was, bleek niet alleen uit de expliciete verklaringen die hierrond werden gedaan, maar ook uit de aarzeling waarmee men discussies over het begrip 'God' inlaste en de nog grotere desinteresse in het voorstel om deze discussie te stoelen op de (positivistische) stellingnamen hieromtrent uit Daves *La science populaire*.⁽¹⁵⁾

Het was vooral binnen de burgerlijke vrijdenkersbeweging, waar de intellectuele discussie een veel prominenter plaats innam, dat De Paepe zijn kennis van het positivisme kon etaleren. In de Brusselse Libre Pensée was het posi-

tivisme trouwens sinds 1870 één van de drie regelmatig verdedigde filosofische standpunten, naast het veelal liberaal geïnspireerd deïsme en het meer radicale materialisme⁽¹⁶⁾. De Paepes rol binnen de burgerlijke vleugel was aanvankelijk die van contactpersoon met de socialistische verenigingen; vanaf 1880 nam hij bovendien het initiatief tot de toenadering van beide stromingen via de organisatie van een nationaal en internationaal samenwerkingsverband. Zelf onderhield hij nauwe contacten met de Nederlandse vrijdenker en socialist Ferdinand Domela Nieuwenhuis; hij was tevens een geïnteresseerd lezer van het Nederlandse vrijdenkersorgaan *De Dageraad* en plande vertalingen van het werk van de vrijdenker-bioloog Hartogh Heys Van Zouteveen, de belangrijkste Nederlandse vulgarisator van Darwins werk⁽¹⁷⁾. Waarschijnlijk was het op vraag van Domela Nieuwenhuis (die De Paepe ook al had verzocht het in Nederland moeilijk verkrijgbare werk van Comte op te sturen) dat De Paepe in *De Dageraad* van 1884 een bijdrage over het positivisme publiceerde dat in Nederland veel minder bekend was dan in de Belgische vrijzinnige wereld (die sterk op Frankrijk gericht was). De schuchtere pogingen om er het positivisme te verspreiden waren bovendien van orthodox-comtiaanse aard geweest. Het positivisme was hierdoor minstens ten dele gehypothekeerd en kon in de vrijdenkersbeweging - die hoe dan ook marginaler en minder georganiseerd was dan in België - veel minder weerstand bieden aan het eenvoudiger Duitse materialisme⁽¹⁸⁾. De Paepe identificeerde zich in zijn tekst volledig met het positivisme als methode en als levensbeschouwing, maar beklemtoonde tegelijkertijd dat deze leer niet voorbehouden hoefde te blijven aan leerlingen van Comte. Anders dan wanneer hij hierover in socialistische middens schreef, legde De Paepe nu uit dat het positivisme met zijn aandacht

voor intellectuele verschijnselen en zijn weigering op zoek te gaan naar substanties, een middenweg wist te bieden tussen spiritualisme en materialisme. Ook het positivistische wantrouwen tegenover een al te geafficheerd atheïsme, zette hij uiteen⁽¹⁹⁾.

Ook op internationale vrijdenkerscongressen bracht De Paepe, al dan niet expliciet, een aantal positivistische gevoeligheden naar voor. Zo was het de katholieke pers bijvoorbeeld opgevalen dat tijdens het debat over de 'sociale rol van de godsdiensten' op het Antwerpse congres van 1885, slechts twee personen de belangrijke en zelfs onmisbare historische rol van de godsdienst hadden verdedigd: César De Paepe en Hector Denis⁽²⁰⁾. Waar De Paepe op andere gelegenheden een veel radicalere taal sprak, was hier de invloed van Comte (en diens verdediger Denis) onmiskenbaar aanwezig. Comte had immers gepleit voor een sociologische benadering van de godsdiensten, een benadering die geen interesse zou vertonen in de waarheid ervan, maar in de belangrijke maatschappelijke rol die zij in het verleden hadden vervuld. Al ging het hier om een deels anti-godsdienstig betoog - de wetenschap had immers vastgesteld dat godsdiensten in een bepaald stadium van de intellectuele en sociale ontwikkeling overbodig werden en dus gedoemd waren te verdwijnen - toch hield deze houding ook een minimaal respect tegenover de godsdienst in. In een tekst uit 1880 ging De Paepe zelfs zover Comtes pleidooi voor een herwaardering van de Middeleeuwen bij te treden, tegen onder meer Condorcet in - al viel het hem moeilijk overtuigd te klinken⁽²¹⁾. Bij andere gelegenheden ruilde De Paepe deze 'historistische' benadering weer in voor een gemedicaliseerd biologisch determinisme dat brandhout maakte van elke vorm van respect voor religieuze fenomenen. Zijn rede op het internationale con-

*Domela Nieuwenhuis, Nederlandse vrijdenker en socialist,
met wie César De Paepe nauwe contacten onderhield*

gres van Amsterdam in 1883 over de 'godsdienstwaanin bij de stichters van godsdiensten' was hier ongetwijfeld een voorbeeld van: hij wekte hiermee zoveel opschudding in Nederland, dat hij zich verplicht zag ontslag te nemen als lid van het congres⁽²²⁾. In zijn sterke morele bekommernis en in zijn concrete denken over de moraal stond De Paepe dan weer dicht bij het positivisme, dat veel meer dan het materialisme humanistisch van aard was.

Dat De Paepe zelf ook op erkenning vanwege de orthodoxe positivisten uit was, bleek onder meer uit het feit dat hij zijn 'positivistische stukken' naar hun tijdschrift opstuurde. Zo verscheen er in 1885 in *La revue occidentale* een tekst die De Paepe voor het progressief liberale dagblad *La Réforme* had geschreven, en waarin hij zijn geestesgenoten erop attendeerde dat hun pleidooien voor een meer natuurwetenschappelijk gericht hoger onderwijs eigenlijk op Comtes denken teruggingen. De Paepe zelf had al op het Brusselse studentencongres van 1867 voor een op positivistische leest geschoeid onderwijssysteem gepleit, en getuigde nu dat de Franse en Engelse positivisten hier sindsdien nog veel denkwerk over hadden verricht. "*Sans être un disciple orthodoxe de Comte, sans accepter surtout les idées religieuses de cet esprit illustre, son retour vers la métaphysique et même vers le fétichisme, je me permets de le rappeler à mes contemporains, qui l'oublent trop et qui lui doivent plus qu'ils ne pensent.*"⁽²³⁾

De Paepe kon inderdaad betreuren dat niet iedereen even gehecht was aan een doctrine waarvan hij tegelijkertijd zoveel moest verwerpen. Toch stond hij allerminst alleen in zijn sympathie.

Positivisme als intellectualistisch wereldbeeld en opvoedingsideaal - Arthur Cornette

Aanleiding tot de discussies die De Paepe tijdens de late jaren 1870 met Benoît Malon over het positivisme voerde, waren een aantal bijdragen in *Le Socialisme progressif*. De auteur ervan was Arthur Cornette, een jonge, Vlaamsgezinde en liberale publicist die zich in de eerste plaats als positivist profileerde. Hij bleek net democratisch genoeg om De Paepe's bescherming te kunnen genieten, maar was te zeer positivist om aan Malon's kritische redacteursnota's te ontsnappen.

Cornette was tijdens zijn (overigens onafgewerkte) ingenieursstudies aan de Gentse Universiteit met het werk van de wiskundige Comte in contact gekomen. Het was ook tijdens zijn studentenjaren, in 1873, dat hij in de vrijzinnige Gentse studenten Almanak 't *Zal wel gaan* het positivisme voor het eerst propageerde. In het daaropvolgende decennium richtte hij zich in zijn publicaties op de verspreiding van een intellectueel en vrijzinnig positivisme. Eens hij echter (in 1881) als leraar Nederlands was benoemd, maakte zijn interesse in wetenschap en wijsbegeerte plaats voor de studie van de letterkunde⁽²⁴⁾. Zijn liefde voor het positivisme was, achteraf gezien, niet veel meer geweest dan een wat late jeugdzonde. Toch bleek zijn volwassen, overwegend culturele en vrijzinnige interesse in het verlengde te liggen van wat hij als positivist al had verkondigd.

Het eerste thema dat Cornette in zijn positivistische publicaties behandelde, was de nood aan een hervorming van het onderwijs. Verwijzend naar het studentencongres van 1867, pleitte hij, zoals De Paepe dat ook tijdens de jaren 1880 zou doen, voor een onderwijssysteem dat zich

op Comtes denken zou inspireren. Hierbij beoogde Cornette in de eerste plaats een strikt wetenschappelijk onderwijs, dat niet alleen theologie en metafysica zou weren, maar ook het onderscheid zou maken tussen zekere, waarschijnlijke en hypothetische kennis, alle drie mogelijke resultaten van de enige toelaatbare, proefondervindelijke methode. De volgorde van de in het middelbaar onderwijs te doceren vakken was grotendeels aan Comtes classificatie van de wetenschappen ontleend, met dit verschil dat Cornette ook de psychologie opnam⁽²⁵⁾. Vanuit een afkeer van de introspectieve, veel te speculatief geachte psychologie die in het Frankrijk van de eerste helft van de eeuw een monopoliepositie genoot, had Comte aan de psychologie haar autonoom-wetenschappelijke karakter ontnomen, en liet hij ze opgaan in de biologie, die zich hierbij moest beperken tot een studie van de hersenfenomenen. Niet alleen Comtes vriend en bewonderaar John Stuart Mill had zich al tijdens zijn leven tegen een dergelijke reductie van de psychologie verzet, ook de meer orthodoxe Franse en Engelse positivisten zouden Comtes stelling gaandeweg interpreteren als een contextgebonden standpunt dat intussen kon worden gelezen als een pleidooi voor de experimentele psychologie - een interpretatie die door Cornette werd overgenomen. Meer in het algemeen voelde Cornette zich trouwens geenszins geremd ook inspiratie op te doen bij weinig orthodoxe (en overwegend Engelse) positivisten als Herbert Spencer en Henry Thomas Buckle, of bij wetenschappers als Darwin.

Meer nog dan een strikt wetenschappelijke vorming diende het positivistische onderwijs van de toekomst, en zeker het universitaire onderwijs, de wijsgerige samenhang tussen

de verschillende wetenschappen aan te brengen. Net als Comte was Cornette afkerig van een al te vroege en al te exclusieve wetenschappelijke of technische specialisatie. Het positivisme, dat had bijgedragen tot de verwetenschappelijking van verschillende disciplines, trachtte tegelijkertijd een halt toe te roepen aan de blindmakende specialisatie die hier het gevolg van was, door een synthetische blik op het geheel van de kennis en haar geschiedenis te bieden. "*Het behandelt iedere afzonderlijke wetenschap, minder om de leerling in staat te stellen er later een werkdadig gebruik van te maken, dan om haar verband met de overige wetenschappen te doen begrijpen, om de aaneenschakeling, de coördinatie onzer kennissen, de logische en historische samenhang tussen de gedeelten van ons weten te doen vatten, om de ontwikkeling van de menselijke geest te verklaren.*"⁽²⁶⁾ In zijn meer politiek geïnspireerde teksten toonde Cornette zich ook een trouwe leerling van Comte en Littré: eerder dan met (eveneens broodnodige) sociale en economische hervormingen, diende het sociale probleem via het onderwijs te worden aangepakt. Waar Comte had betoogd dat maatschappelijke hervormingen pas succesvol zouden zijn nadat de intellectuele en morele overgang van het metafysische naar het positieve stadium zich zou hebben voltrokken, ging Cornette in *Le Socialisme progressif* nog verder: "*On en peut conclure, avec Littré, que la question sociale se ramène en somme à une question d'éducation.*"⁽²⁷⁾ Deze bezorgdheid werd onder meer vertaald in een pleidooi voor verplicht, gratis en gelaïciseerd openbaar onderwijs, vergelijkbaar met het door het positivisme beïnvloede onderwijsprogramma van de Franse republikeinse politicus Jules Ferry⁽²⁸⁾.

Cornette sprak niet alleen over 'positivistisch' onderwijs, maar ook, als een synoniem, over 'integraal' onderwijs. Hiermee sloot hij zich (al dan niet bewust) aan bij een hervormingstraditie die in de eerste plaats uit het vroeg-socialisme van

onder meer Proudhon was voortgekomen, maar die in België zeker even sterk door het positivisme was beïnvloed. Al in 1867 en 1868 had de Brusselse sectie van de Internationale een rapport over het integraal onderwijs ingediend, van de hand van de in Brussel verblijvende Franse anarchist Paul Robin. Het anti-autoritaire en beroepsgerichte karakter weerspiegelde de anarchistische en socialistische inbedding van het project; inhoudelijk gezien volgde het in grote mate, en ook op een expliciete manier, Comtes ideeën rond opvoeding en onderwijs. Ook op het derde internationale studentencongres van Gent, in 1868, was de integrale opvoeding in verbinding met socialisme en positivisme verdedigd. Vanaf het daarop volgende jaar publiceerde Robin in *La philosophie positive* een reeks bijdragen over hetzelfde thema⁽²⁹⁾. In 1880 kreeg hij van de Franse overheid de leiding van een weeshuis toevertrouwd, L'orphelinat Prévost, waar hij zijn ideeën over integraal onderwijs en integrale opvoeding kon toepassen. Dit project, dat voor vele vrijdenkers als een model gold, werd in België van nabij gevolgd door de vrijzinnige en met het positivisme sympathiserende pedagoog Alexis Sluys. Robins ideeëngoed vond bovendien een specifieke vertaling binnen de Belgische vrijdenkersbeweging in het Rationalistisch Weeshuis, dat in 1895 werd opgericht door de democratische afdeling van de Brusselse Libre Pensée. De eerste directeur van het weeshuis, Adolphe Deluc, inspireerde zich ook, en allicht niet toevallig, op het positivisme⁽³⁰⁾. Hij wist bovendien op het nationale vrijdenkerscongres van 1898 zijn visie te laten erkennen als een model voor rationalistisch onderwijs. Ook in Delucs concept van integrale opvoeding werden elementen van socialistische of anarchistische oorsprong zoals co-educatie en aandacht voor handarbeid geïntegreerd in een duidelijk positivistisch, sterk natuurwetenschappelijk en

anti-specialistisch programma en in een alles-overkoepelend, eveneens positivistisch moreel kader⁽³¹⁾. Cornettes concept van integraal onderwijs stond grotendeels buiten deze socialistische traditie; voor hem betekende het een intellectueel hoogstaand, wetenschappelijk en historisch, encyclopedisch en tegelijkertijd abstract onderwijs.

De synthetische en reflexieve benadering van de kennis waar het positivisme voor pleitte, had voor Cornette bovendien een grote levensbeschouwelijke waarde. Zij zou in staat zijn het gebrek aan eenheid en ideaal in het gelaïciseerde onderwijs op te vullen. Tot nog toe was alleen het katholieke onderwijs erin geslaagd om via de godsdienst een verband te leggen tussen de verschillende leerinhouden door een overstijgend ideaal aan te bieden. "*Overall elders, vindt men slechts verbrokkeling der gedachte, of hoogstens een negatief beginsel, zoals dat van het vrij onderzoek, dat toch niets anders beduidt dan de onafhankelijkheid der menselijke gedachte van alle theologische sluiers en windels, maar geen wijsgerig principieel is, waarin alle stukwaarheden tot de eenheid, tot de waarheid kunnen samensmelten.*"⁽³²⁾ Cornette had hiermee een van zijn grootste bekommernissen uitgedrukt: de vrije gedachte mocht zich niet langer koesteren in de gemakkelijke rol van criticus van de godsdienst, maar diende zelf, op basis van de wetenschap, een nieuwe beschouwing van de wereld en het menselijke leven te ontwikkelen. Volledig conform de positivistische orthodoxie trok Cornette in de liberale pers ten strijde tegen het soort uitdrukkelijk atheïsme dat door onbesuisde materialisten werd verkondigd⁽³³⁾. Hij hamerde tevens op de waarde van het door het positivisme gepropageerde kennisideaal, dat de basis voor een nieuwe moraal bood. En daar was het het positivisme uiteindelijk om te doen: via het onderwijs een nieuwe, sociale moraal ingang

doen vinden. Pas nadat de mentale, overwegend morele hervorming was gerealiseerd, zouden verdergaande sociale hervormingen een kans op slagen hebben. Ook binnen de Antwerpse vrijdenkersbeweging en vrijmetselarij zette Cornette de noodzaak van een positivistische moraal uiteen. Deze was gericht op het optimaal functioneren van de sociale verhoudingen op verschillende niveaus van de samenleving (de familie - de natie - de mensheid) en kon afgeleid worden uit een gecombineerde studie van de biologie, de geschiedenis en de sociologie. Het altruïsme, een instinct dat in de loop van de geschiedenis door de toenemende beschaving tot een bewuste kracht was geworden, vormde het sluitstuk van deze positivistische moraal⁽³⁴⁾.

De essentie van de vrijzinnigheid bestond voor Cornette in het nastreven van een positivistische, synthetische kennis die zich steeds bewust bleef van haar voorlopig en daarom relatief karakter⁽³⁵⁾. De enige efficiënte manier om de traditionele godsdiensten hun kracht te ontzeggen, was dit cumulatieve kenproject een parallel, bijna religieus statuut toe te kennen. *"Daar hebben wij dus onze revelatie gevonden, voor zoveel die naam hier gepast is. Onze paus is het ganse denkende mensdom, van de grote genieën af, die de weg wijzen, die nieuwe bronnen ontdekken, nieuwe lichten aansteken aan de gezichteinder onzer kennis, tot de minste schooljongen toe. Ons evangelie is een kolossale bibliotheek, van de grondbeginselen van Euclides af, tot de modernste werken over de moeilijkste en ingewikkeldste aller wetenschappen, die van het maatschappelijk organismus."*⁽³⁶⁾

Niet alleen de natuurwetenschappen en de sociologie, maar ook het culturele erfgoed hadden hierin een belangrijke rol te vervullen: *"De katholieken hebben hun processies, laat ons onze geschiedkundige optochten hebben, niet minder*

prachtig."⁽³⁷⁾ Binnen de vrijdenkersbeweging was Cornette dan ook een pleitbezorger van het invoeren van vrijdenkersceremonies bij plechtigheden, en van het feestelijk herdenken van gebeurtenissen die invloed hadden uitgeoefend op de loop van de beschaving. Voor Cornette kwam het er hierbij op aan het heden en de toekomst voortdurend vast te knopen aan het verleden, en op deze manier een gevoel van dankbaarheid tegenover de mensheid en haar verleden te cultiveren. *"Immers, elke godsdienst heeft zijn heiligen en viert hun nagedachtenis"*.⁽³⁸⁾ Comtes positivistische kalender waarin elke dag één belangrijk figuur uit de geschiedenis van de mensheid werd herdacht, leek niet meer ver af. Bovendien toonde de steeds meer cultureel geïnteresseerde Cornette een groeiende tolerantie tegenover de godsdiensten en een stijgende interesse in hun geschiedenis. Op een lezing die hij in 1882 voor de Nederlandse vrijdenkersvereniging De Dageraad hield, behandelde hij met veel interesse en sympathie moderne religies die het bovennatuurlijke hadden gebannen. De Engelse positivistische eredienst met zijn feestdagen gewijd aan de gedachtenis van grote denkers en kunstenaars was hem hierbij tot voorbeeld⁽³⁹⁾.

Positivisme als religie - Napoléon Navez

Op het moment dat Cornettes interesse in de geschiedenis van de wijsbegeerte en de letterkunde zich had losgemaakt van een strikt positivistisch referentiekader, werd het positivisme op een nog veel orthodoxere wijze verdedigd door een van zijn Antwerpse collega's-vrijdenkers. Het ging om Napoléon Navez, voorzitter van de Antwerpse Libre Pensée tijdens de jaren 1880.

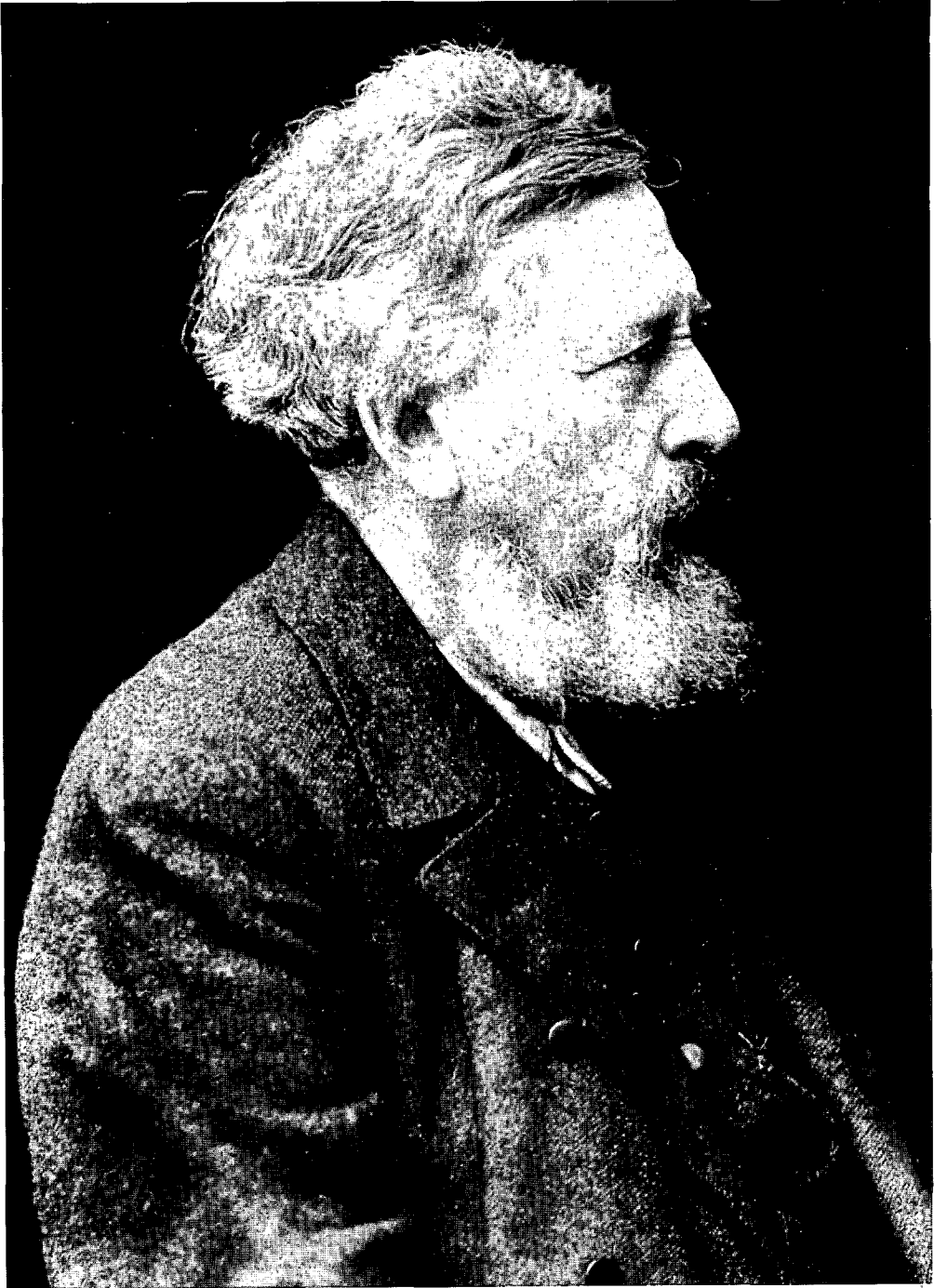
Navez was een van de weinige orthodoxe positivisten die België rijk was. Net als zijn Belgische geloofsgenoten volgde hij aandachtig het reilen en zeilen van de Franse Société positiviste en trachtte hij zo getrouw mogelijk de ware positivistische orthodoxie te propageren. Navez was ingenieur van beroep en zag het ongetwijfeld niet als zijn taak het wijsgerige positivisme uit te diepen of te becommentariëren. Het viel hem al zwaar genoeg op de hoogte te blijven van alle onenigheden en dissidenties in Parijs, en hierin dwaling van orthodoxie te onderscheiden. Hij trachtte daarom zo dikwijls mogelijk de bijeenkomsten van de Société positiviste in Parijs bij te wonen, of deel te nemen aan de jaarlijkse bedevaart naar Comtes graf op 5 september. Daarnaast bestelde hij aanhoudend nieuwe positivistische lectuur.

Begin jaren 1890 gaf Navez een aantal lezingen over de positivistische kalender, over Comte als grondlegger van de sociologie en over het 'theologische stadium van de Mensheid' voor Gentse, Brusselse en Antwerpse vrijdenkersverenigingen. Aan een van zijn positivistische correspondenten in Frankrijk berichtte hij dat de Antwerpse loge waartoe hij behoorde, op zijn initiatief de 'positivistische bibliotheek' aankocht, de reeks door Comte aanbevolen boeken uit de westerse geschiedenis van het denken. Vermoedelijk was het ook door toedoen van Navez dat de Franse positivist Paul Foucart in 1892 in Brussel en Mons een lezingenreeks over de Franse Revolutie kwam geven. In hetzelfde jaar trachtte hij Pierre Laffitte warm te maken om in de Antwerpse Cercle artistique, in zijn eigen Libre Pensée en aan de Brusselse universiteit lezingen over Comte te komen geven. Tevergeefs zo bleek wanneer Laffitte niet op de afgesproken dag kwam opdagen en ook daarna niets meer van

zich liet horen. Navez uitgebreide lectuur resulteerde uiteindelijk, in 1903, in een publicatie: een pocketuitgave van de positivistische kalender, voorafgegaan door een inleiding over het positivisme en twee korte biografische schetsen van Comte en Laffitte⁽⁴⁰⁾.

Hoewel Navez een niet onaanzienlijk krediet genoot binnen de Belgische vrijdenkersbeweging - hij werd verschillende keren op internationale congressen als Belgisch vertegenwoordiger afgevaardigd - vond zijn positivistische overtuiging weinig gehoor. Tegen zijn Franse geloofsgenoten klaagde hij over het gebrek aan interesse onder de Belgische vrijdenkers: "*Ici, les Positivistes se sont tous arrêtés à la formule de Littré! [...] Quand j'ai fait mon évolution vers le Positivisme complet, mes propres amis de la Libre Pensée ont été jusqu'à dire, les malheureux métaphysiciens, que cette évolution était une preuve de sénilité chez moi!*"⁽⁴¹⁾

Navez gaf de moed nochtans niet op. Op het nationale congres van 1902 meende hij zelfs dat het moment was gekomen om de Belgische vrijdenkersbeweging in haar geheel tot het positivisme te bekeren. De verhouding tussen vrijdenken en positivisme vormde namelijk een van de thema's van het congres. Navez diende een rapport in waarin hij, na een uiteenzetting over het positivisme als wijsbegeerte en als religie met eigen dogma's en eredienst, tot de paradoxale conclusie kwam dat positivisme en vrijdenken elkaar uitsluiten. In het positieve tijdperk was er immers geen plaats meer voor 'vrij denken' aangaande theologische en metafysische kwesties; de wetenschap ontdekte wetten, waardoor men niet langer vrij was te denken dat de zon rond de aarde draait of dat mensen uit de doden op kunnen staan. Het begrip 'vrijdenker' moest daarom worden vervangen door 'positivist'. Merkwaaardig genoeg leverde de hyper-positivist Navez hiermee een

Hector Denis benadrukte het bij uitstek relativistische karakter van de positieve filosofie

bevestiging van Voituons anti-positivistische these. Voituron had immers vanuit zijn afkeer van de positivistische desinteresse in metafysische vraagstukken geconcludeerd dat het positivisme onverzoebaar was met de ware vrije gedachte. Navez' voorstel stuitte tijdens het congres op veel protest en werd afgekeurd. De tekst die wel unanieme goedkeuring kreeg, was deze van Hector Denis. Hij betoogde dat de vrije gedachte en de positieve filosofie - te onderscheiden van een slaafse overname van het geheel van Comtes geschriften - onlosmakelijk met elkaar waren verbonden⁽⁴²⁾. Maar ook daarna gaf Navez het nog niet op. Op een regionaal vrijdenkerscongres in 1904 betoogde hij dat Denis' stelling en de bekrachtiging ervan op het internationale congres van Genève, hem hadden gemotiveerd zijn positivistische almanakken te drukken, waarvoor hij nu een financiële tussenkomst verwachtte. Het negatieve besluit van de vergadering werd als volgt geformuleerd: "*De Vrije Gedachte heeft geen dogma en sluit zomin de spiritualisten als de positivisten uit, en een godloochenaar mag zomin voor niet-deugd als een gelovige voor domkop uitgemaakt worden*".⁽⁴³⁾ Voor het positivistische dogma was dus geen plaats. Voor het positivisme zoals dat door Denis werd uitgedragen, des te meer.

**Positivisme als levensbeschouwing -
Hector Denis**

In een klagerige brief uit 1906 drukte Navez zijn verwondering uit over het feit dat Hector Denis (en niet hijzelf) als vertegenwoordiger van het Belgische positivisme de inhuldigingsplechtigheid van Comtes standbeeld op de Place de la Sorbonne in Parijs (in 1902) had voorgezeten: "*J'ai été surpris et même peiné, parce que Denis a toujours combattu ce qu'il appelle dans*

l'Oeuvre de notre Maître, l'Humanitarisme [...], puisque dans nos réunions de libres-penseurs à Bruxelles, il ne cesse de me combattre lorsque je me déclare l'apôtre de la Religion de l'Humanité".⁽⁴⁴⁾ Denis bleek dus een kritische positivist die er tegelijkertijd in slaagde ook bij orthodoxe comtianiënen zoveel aanzien te verwerven dat hij een van de schaarse positivistische manifestaties met internationale belangstelling mocht voorzitten.

Denis (1842-1913) was op dat moment al een éminence grise binnen de Belgische vrijdenkersbeweging. Hij had als student tot de oprichters van de Brusselse Libre Pensée (1863) behoord. Hoewel hij zijn leven lang betrokken was in de beweging, werd zijn publiek engagement pas vanaf het einde van de eeuw opvallend groot. Op dat moment had hij al een academische en politieke carrière als filosoof, econoom, socioloog en socialist verwezenlijkt. In al deze hoedanigheden profileerde Denis zich als positivist - leerling van Comte en aanhanger van de 'wetenschappelijke filosofieën' die zich sindsdien al dan niet expliciet in Comtes spoor hadden ontwikkeld in Frankrijk, Engeland en ook Duitsland. Veel minder dan De Paepe moest hij zich moeite getroosten zijn positivisme verzoenbaar te houden met zijn andere sympathieën. Hij bleef zijn hele leven min of meer trouw aan de versmelting van proudhonisme en positivisme die hij al tijdens de vroege jaren 1870 als redacteur van *La Liberté* had gepropageerd. Zijn blijvend geloof in een aparte vertegenwoordiging van de arbeid in het parlement, bijvoorbeeld, strookte met de organische maatschappijvisie die hij onder meer aan het positivisme had ontleend. Zijn grenzeloos vertrouwen in de wetenschap en in de voortdurende vooruitgang van de geest verleende zijn socialisme een idealistisch karakter. Denis' sociaal hervormingsprogramma werd geschraagd door een vast geloof in de mogelijk-

heid van een verzachting van de sociale tegenstellingen en de komst van een meer harmonieuze samenleving. Zoals hij onmiskenbaar tot de burgerlijke vleugel van de vrijdenkersbeweging behoorde, zo stond hij in de politiek dikwijls dichter bij de progressisten dan bij de door het marxisme beïnvloede of uit de arbeidersbeweging stammende socialisten. Nog duidelijker dan de politiek bood het professoraat aan de Brusselse Universiteit (in de economie vanaf 1878, vervolgens in de filosofie en tenslotte ook in de sociologie) Denis de gelegenheid het positivisme te bestuderen. Zowel zijn inaugurale rede in de wijsbegeerte (1886) als zijn rectorale rede uit 1893 waren aan de positieve filosofie gewijd⁽⁴⁵⁾.

In de vrijdenkersbeweging ten slotte kon Denis zich, veel meer dan in zijn politieke en wetenschappelijke activiteiten, beperken tot het vulgariseren en propageren van het positivisme. Waar De Paepe op organisatorisch en ideologisch gebied de spilfiguur van de Belgische vrijdenkersbeweging was, behoorde Denis, samen met Guillaume De Greef en later ook Eugène Hins, tot de intellectuele elite die inhoud gaf aan het rationalistische programma. Terwijl dit programma op de achtergrond geraakte in periodes van politieke mobilisatie - in de periode 1880-1895, bijvoorbeeld, wanneer de toenadering tussen progressief-liberalen en de reformistische vleugel van de arbeidersbeweging zich weerspiegelde in een toenadering tussen beide vleugels van de vrijdenkersbeweging - won de intellectuele invulling van de vrije gedachte aan belang op momenten dat de politiek zich minder in anti-klerikale actie, en dus in de vrijdenkersbeweging als dusdanig interesseerde. Deze grotere intellectuele oriëntatie manifesteerde zich onder meer na de eeuwwisseling, wanneer na jaren van katholiek bewind de liberale partij een meer gematigde anti-klerikale

weg insloeg en de socialistische partij in het spoor van het Duitse socialisme de godsdienst als een privéaangelegenheid was gaan beschouwen⁽⁴⁶⁾. Dit betekende geenszins dat de politiek afwezig bleef uit de vrije gedachte; wel dat er meer ruimte kwam voor een intellectuele invulling van een nog steeds politiek geladen thema. Doordat de Belgische vrijdenkersbeweging zich nooit intensief op de ontwikkeling en verspreiding van louter filosofische ideeën concentreerde, kon een intellectueel als Denis grote invloed uitoefenen op dit terrein.

Meer nog dan De Paepe, Cornette en Navez, legde Denis eigen accenten in de interpretatie van het positivisme en wist hij zijn visie op een erudiete wijze uiteen te zetten. Het specifieke karakter van Denis' interpretatie kwam onder meer tot uiting in zijn antwoord op Navez' stelling over de verhouding tussen de vrije gedachte en het positivisme. Juist omdat Denis zich wilde distantieëren van al te slaafse Comte-exegeten maar zich tegelijkertijd ook bewust was van zijn sterke emotionele betrokkenheid bij Comtes werk en nog meer van de naar het einde van de eeuw toe groeiende kritiek op het achterhaalde karakter van veel van Comtes ideeën, benadrukte hij, tegen het dogmatisme van Navez en andere orthodoxen in, het bij uitstek relativistische karakter van de positieve filosofie. Hiermee ontwikkelde Denis een van Comtes geliefkoosde thema's, met name het relatief of tijds- en cultuurgebonden karakter van vele historische werkelijkheden. De drie-fasen-wet diende hiertoe als illustratie: elke vorm van kennis - theologisch, metafysisch en positief - was het product van een bepaald tijdskader, correspondeerde met een bepaald stadium van de beschaving. Denis radicaliseerde deze stelling en paste ze ook toe op Comtes eigen werk (dat Comte verheven waande boven het door hemzelf geproclameerde relativis-

me), wat hem toeliet het van anomalieën en achterhaalde standpunten te ontdoen. Tegelijkertijd wapende hij zich hiermee tegen dogmatisme in de lijn van Navez: de positieve filosofie had immers zelf het relatieve en evolutieve karakter van de kennis aangetoond. De wetenschap kon dus op geen enkel moment aanspraak maken op een definitief karakter. En juist daarom was haar verbinding met de vrije gedachte zo essentieel, omdat deze onophoudelijk opriep tot verdergaand onderzoek. De kern van het positivisme, met name de onvermijdelijkheid van de komst van het positieve tijdperk, ontsnapte aan dit relativisme omdat de geschiedenis van het westerse denken zelf de waarheid van de drie-fasen-wet had aangetoond. Het was ook in deze zin dat het positivisme voor Denis een onmisbare gids voor de vrije gedachte en het vrij onderzoek betekende, een gids die hen op het rechte pad van het positieve, wetenschappelijke kennen hield. Positivisme en vrije gedachte waren voor Denis zo onlosmakelijk met elkaar verbonden dat ze beide elkaars noodzakelijke voorwaarde vormden⁽⁴⁷⁾.

Met dergelijke stellingen stond Denis trouwens niet verder verwijderd van de nieuwe generatie Franse orthodoxe 'positivisten' rond *La revue occidentale*, dan Navez die zoveel moeite deed een trouw positivist te zijn. Waar Navez voor deze positivisten (die Comte niet meer zelf hadden gekend) een al te slaafs, ietwat achterhaald en exclusief standpunt vertolkte, vertoonde Denis de openheid die het positivisme nodig had om een invloed op de maatschappij te kunnen uitoefenen, ook al ging dit bij hem ten koste van een gebrek aan respect voor Comtes werk, al was zijn relativisme te vergaand, en al had hij de rol van het positivisme als spiritueel gezag beter wat meer onderstreept. "Il fut un temps, pas très éloigné, où, au nom de

l'orthodoxie, on eût rejeté M. Denis et sa thèse hors du Positivisme, en lui opposant simplement les solutions d'Auguste Comte. [...] Plus M. Denis a montré de talent et d'éloquence, et plus nous regrettons qu'il ne les ait pas appliqués à montrer quels admirables matériaux de reconstruction contiennent le Positivisme."⁽⁴⁸⁾

Nochtans was het dit juist waar Denis zich (op zijn manier) voor inzette: zijn publiek overtuigen dat het positivisme een opbouwende boodschap in zich droeg. Net als Cornette ging ook Denis in tegen de identificatie van positivisme met atheïsme en materialisme. Hij vond trouwens ook dat De Paepe te zeer door het Duitse materialisme was meegesleept - al moet hij zich tevens bewust zijn geweest van zijn grote intellectuele invloed op De Paepe, die kost wat kost trouw trachtte te blijven aan het positivisme⁽⁴⁹⁾. Net als de positivisten droomde ook Denis van een tijdperk waarin de eigentijdse intellectuele en morele anarchie zou zijn opgeheven door een collectieve omarming van een gesecculariseerd positivisme. Ook Denis trachtte een nieuwe houding tegenover de godsdienst te propageren, vanuit de idee dat zij een onmisbaar onderdeel van de menselijke geschiedenis had gevormd - maar tevens plaats zou moeten ruimen voor een volgende fase. De positieve functie die de godsdienst in het verleden had vervuld, diende nu te worden overgenomen door het positivisme: het bewerkstelligen van een morele eenheid voor de mensheid. Deze bekommernis om een universele menselijke en wetenschappelijke moraal van altruïsme en solidariteit vormde zonder twijfel de kern van Denis' positivisme, en dit in steeds grotere mate⁽⁵⁰⁾.

De uitstraling van Denis' positivisme was niet alleen merkbaar binnen het georganiseerde kader van de vrijdenkersbeweging, maar strek-

te zich ook tot daarbuiten uit. Binnen de beweging gaf hij bijvoorbeeld een positivistische invulling aan de jaarlijkse herdenking van de doden (een invulling die ook Cornette nauw aan het hart had gelegen): "*La commémoration des morts [...] est la consécration, chaque année plus émouvante et plus consciente, de la solidarité qui nous lie aux générations passées; elle est un hommage pieux apporté aux efforts, au labeur, aux souffrances, aux sacrifices de cette longue chaîne d'ancêtres qui nous ont faits ce que nous sommes, et qu'Auguste Comte justifiait par cette expression si saisissante et si belle: L'humanité se compose de plus de morts que de vivants.*"⁽⁵¹⁾ Het werk van de socialistische feministe Isabelle Gatti de Gamond getuigde dan weer van de invloed die Denis' propaganda ook buiten de vrijdenkersbeweging uitoefende. Gatti had het positivisme via Denis leren kennen, onder andere als actief lid van de internationale vrijdenkersbeweging, en gebruikte het vervolgens als een argument in haar campagnes om vrouwen tot meer betrokkenheid bij de moderne wetenschap aan te zetten⁽⁵²⁾.

Slotbeschouwing

In zijn herderlijke brief voor de vasten van 1912 richtte kardinaal Mercier zich tegen de vrijdenkerij, onder de sprekende titel *La libre pensée athée et la morale publique*. De vrije gedachte was per definitie atheïstisch en om die reden niet in staat een overtuigende moraal te formuleren, meer nog: zij lag aan de basis van "*la perversion de l'esprit public*", "*les progrès effrayants de l'immoralité*." Men kan zich hierbij de frustratie van Hector Denis voorstellen, die zijn halve leven had gewijd aan de bewerkstelling van het tegendeel, en door geestesgenoten wel eens lachtend 'le Saint Denis' werd genoemd. Denis kon niet anders dan constateren

dat aan zijn werk niet was gedacht: "*Il n'y a pas un mot, dans le manifeste archiépiscopal, qui rappelle ces constructeurs illustres d'une morale scientifique au XIXe siècle*" en dit nog wel door een vroegere hoogleraar wijsbegeerte die zich in het positivisme had verdiept en er ook de invloed van had ondergaan⁽⁵³⁾.

Het was misschien weinige tegenstanders opgevallen, maar het positivisme had op een specifieke en verzachtende wijze sporen nagelaten in de vrijdenkersbeweging. Het ondersteunde en stimuleerde de natuurwetenschappelijke interesse die bij vele vrijdenkers leefde, maar behoedde tevens voor een te vergaand materialisme en een te sterk geafficheerd atheïsme. Het bepleitte wetenschappelijk en sterk intellectueel gericht onderwijs, en trachtte tegelijkertijd de aandacht voor de geschiedenis en het cultureel erfgoed nieuw, vrijzinnig leven in te blazen. Het positivistische evangelie bestond immers uit een kolossale bibliotheek. Boven alles stond het positivisme voor een hoogdravend, intellectualistisch moreel ideaal van verzoening en menselijke eenheid en schraagde daardoor de klassevenzoenende optie van een groot deel van de Belgische vrijdenkersbeweging.

(1) RUG Handschriftenafdeling, Hs.G 11867, P. VOITURON, *Essais sur le positivisme*, 1878, 39. Voituron vatte zijn denkbeelden over het positivisme samen in Idem, *Le libéralisme et les idées religieuses*, Brussel/Parijs, 1879, pp.293-324

(2) Une nouvelle lettre de M. Tiberghien, *La science populaire*, 15 december 1872. Voituron deed veelvuldig een beroep op het filosofische werk van Tiberghien en diens kritiek op het positivisme. Hij schonk Tiberghien tevens een exemplaar van zijn *Le libéralisme et les idées religieuses*.

(3) Over Vicotor Dave: zie D. DEVREESE, *Militanten rond de Eerste Internationale in België*, 1860-1880, Gent, 1868, pp. 505-533

- (4) Daves enthousiasme was schijnbaar kritiekloos in die zin dat hij zich vooral inspireerde op het vulgariserende werk van de Franse positivist L. André-Nuytz. Deze behoorde tot de met het gematigd socialisme sympathiserende, positivistische 'school' van E. Littré en G. Wyrouboff (cf. infra).
- (5) De meest volledige, maar tevens erg hagiografische analyse van Comtes leven en werk is te vinden bij H. GOUIER, *La jeunesse d'Auguste Comte et la formation du positivisme*, 3dln., Parijs, 1933-1941; Idem, *La vie d'Auguste Comte*, Parijs, 1965. De beste - maar slechts gedeeltelijke - intellectuele biografie is van M. PICKERING, *Auguste Comte. An intellectual biography*, dl.1, Cambridge, 1993.
- (6) Zie o.a. W. SIMON, *European positivism in the nineteenth century: an essay in intellectual history*, New York, 1963; i.v.m. de rol van het Franse positivisme in de IIIe Republiek: C. NICOLET, *L'idée républicaine en France (1789-1924). Essai d'histoire critique*, Parijs, 1994, pp. 187-277.
- (7) C. DE PAEPE aan P. Laffitte, 28 augustus 1884 (Parijs, Maison Auguste Comte (MAC), correspondentie Pierre Laffitte.
- (8) I.v.m. de gelijkenissen tussen Proudhons en Comtes werk: F. DACOGNET, *Trois philosophies revisitées: Saint-Simon, Proudhon, Fourier*, Hildesheim-Zürich-New York, 1997, pp. 58-111, pp. 161-170. In 1846 had Louis De Potter contact gezocht met Auguste Comte, die niet geïnteresseerd bleek in samenwerking, maar de gelijkenissen in hun streven wel erkende (A. COMTE, *Correspondance générale et Confessions*, dl.3: *Avril 1945-avril 1846*, P.E. DE BERRÉDO CARNEIRO en P. ARNAUD (ed.), Parijs, 1977, pp. 357-358.
- (9) Dit werd bv. expliciet geformuleerd door A. MARCHET, *Une antinomie dans la Révolution*. In: *La Tribune du Peuple*, 14 okt. 1866. Zie ook J. BARTIER, *Les utopies de la première moitié du XIXe siècle*. In: H. HASQUIN (red.), *Histoire de la laïcité, principalement en Belgique et en France*, Brussel, 1979, pp. 79-87; J. BARTIER, *Quételet politique*. In: *Libéralisme et socialisme au XIXe siècle, Etudes rassemblées et publiées par Guy Cambier*, Brussel, 1981, pp.478-480.
- (10) Meeting démocratique de Patignies. Discours du citoyen De Paepe, *La Tribune du Peuple*, 16 en 31 okt 1864. Zie ook L. PEIREN, *César De Paepe. Van utopie tot werkelijkheid*, Brussel, 1990, pp. 25-29.
- (11) Zie bv. C. DE PAEPE, *Considérations et recherches sur le problème social au XIXe siècle*, in: *L'Internationale*, 21 december 1973; De Paepe aan Malon, 22 juli 1876, 24 februari, 11 oktober en 6 november 1877, 9 januari 1878 (Lettre de César de Paepe à Benoît Malon. In: *La Revue socialiste*, 57(1913), pp. 289-291, 308, 392-394; 58(1913), pp. 78-79; C. DE PAEPE, John Stuart Mill socialiste. In: *La Société nouvelle*, 1(1884-1885), II, p.250; C. DE PAEPE, *Objet de science économique*. In: *La Société nouvelle*, 4(1888), p. 20. (Zie ook
- Verslagboek Cercle d'Etudes sociales 1874-1875, pp. 47-48, p. 53 (AMSAB, Fonds 487, collectie De Paepe, II).
- (12) Zie bv. *Compte rendu du XIIIe Congrès général de l'AIT (fédéraliste) à Berne*. In: *La première internationale. Recueil de documents publiés sous la direction de Jacques Freymond*, Genève, 1962, dl.4, p. 473; C. DE PAEPE, *La théorie de l'histoire (1880)*. In: *L'avenir social*, 2(1987), pp. 43-44; i.v.m. de evolutie van De Paepes politieke denken ten tijde van de eerste Internationale: zie L. PEIREN, *César De Paepe*, pp. 39-56.
- (13) C. DE PAEPE, *Sur la mobilisation de la propriété foncière*. In: *La Tribune du Peuple*, 31 januari 1868; C. De Paepe aan K. Marx, 1 februari 1870 (*Entre Marx & Bakounine: César De Paepe. Correspondance présentée et annotée par Bernard Dandois*, Parijs, 1974, p. 89; zie ook noot 11.
- (14) De Paepe aan Pierre Vésinier, 14 april 1866 (D. DEVREESE, *Documents relatifs aux militants belges de l'Association Internationale des Travailleurs. Correspondance 1865-1872*, Leuven-Brussel, 1986, p. 31); De Paepe aan Malon, 8 december 1878 (*Entre Marx et Bakounine*, p. 135); De Paepe aan Malon, 9 januari 1878; De Paepe aan F. Domela Nieuwenhuis, 2 mei 1887 (IISG, fonds 208 Moskou IML, Domela Nieuwenhuis). I.v.m. de 19e eeuwse Belgische vrijdenkersorganisaties: zie E. WITTE, *De Belgische Vrijdenkersorganisaties (1854-1914)*. Ontstaan, ontwikkeling en rol. In: *Tijdschrift voor de studie van de Verlichting*, 5(1977)2, pp. 127-268; hernomen in J. TYSSSENS en E. WITTE, *De vrijzinnige traditie in België*, Brussel, 1996, pp. 9-87.
- (15) Verslagen van de vergaderingen van *l'Affranchissement* van 13 mei, 2 september en 7 oktober 1873, 3 mei, 16 juni, 21 juli, 4 augustus en 1 december 1874. In: H. WOUTERS, *Documenten betreffende de geschiedenis der arbeidersbeweging (1853-1865)*, Leuven-Parijs, 1966, pp.278-310; Zie ook documenten *l'Affranchissement*, o.a. 16 januari 1877 (AMSAB, fonds NISG Moskou, nr. 152).
- (16) Zie bv. *Rapport sur les travaux et la situation de la Libre-Pensée pendant l'année 1870*, Brussel, 1871, pp. 8-13.
- (17) Zie briefwisseling F. Domela Nieuwenhuis (IISG).
- (18) I.v.m. het positivisme in de Nederlandse vrijdenkersbeweging: zie K. WILS, *Gehuld in het schitterend kleed der nieuwste Parijsche mode. Auguste Comte in Nederland (1845-1880)*. In: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 112(1997), pp. 19-48.
- (19) C. DE PAEPE, *De methode der positivisten*. In: *De Dageraad*, 6(1884-85)II, pp.145-149.
- (20) C. DE PAEPE, *Le mouvement international de la libre pensée*. In: *La Société Nouvelle*, 2(1885-1886)II, p. 474.

- (21) De Paepes voornaamste argument ten voordele van een herwaardering van de Middeleeuwen was het volgende: "la femme qui n'a rien conservé de la promiscuité et de la polygamie primitive, est élevée en dignité par l'état monogame indissoluble" (DE PAEPE, *La théorie de l'histoire*, 5, 39).
- (22) L. PEIREN, César De Paepe, p. 71. De Paepes 'théorie de l'histoire' was trouwens een voorbeeld van hoe positivisme en medisch-biologisch materialisme voor hem perfect verzoenbaar waren.
- (23) J.-B. COPPES, C. DE PAEPE, F. RENARD, De l'organisations des Facultés, depuis la fondation de l'ancienne Université de Louvain. In: *Annales du Congrès International des Etudiants. Deuxième session - Bruxelles*, Luik, 1867, pp. 31-40; *L'enseignement supérieur et le Positivisme*, *Revue occidentale*, 15(1885), p. 133.
- (24) Over Henri Arthur Marie Cornette (1852-1907), vader van de meer bekende letterkundige Arthur Hendrik Cornette (1880-1945): zie o.a. A.H. CORNETTE, *Een levensbeeld*, Antwerpen, 1915; *Nationaal Biografisch Woordenboek*, dl. 12, Brussel, 1987, pp. 153-160.
- (25) Cornette kwam zo tot de volgende basiswetenschappen: wiskunde, sterrenkunde, natuurkunde, scheikunde, biologie, psychologie en sociologie. Conform Comtes classificatie werden deze geacht zich tot elkaar te verhouden in een stijgende lijn van complexiteit, praktijkgerichtheid en schatplichtigheid aan elkaars methode. (A.C., Grillen en ernst. In: *Studenten-almanak 't Zal wel gaan*, 16(1873), pp. 93-103; A.C., Een hervorming in ons onderwijsstelsel. In: *Studenten-almanak 't Zal wel gaan*, 19(1876), pp. 111-148).
- (26) A.C., *Een hervorming in ons onderwijsstelsel*, 127 p.
- (27) A. CORNETTE, *La science et la société*. In: *Le Socialisme progressif*, 1(1878), 53. Zie ook A. CORNETTE, *Het liberalisme*, Antwerpen, 1877, pp. 11-23; A. CORNETTE, *L'école primaire de l'avenir*, en ook *Justification et rectification*, beide in: *Le socialisme progressif*, 1(1878), pp. 232-238, 402-405.
- (28) Zie L. LEGRAND, *L'influence du positivisme dans l'oeuvre scolaire de Jules Ferry. Les origines de la laïcité*, Parijs, 1961.
- (29) *Rapport sur l'enseignement intégral par la section bruxelloise*, Brussel, 1868; *L'enseignement intégral*. In: *L'Internationale*, 31 jan. 1869; *Science et Travail*. In: *L'Internationale*, 21 feb. 1869; P. ROBIN, *De l'Enseignement intégral*. In: *Revue de philosophie positive*, 5(1869), pp. 270-297, 7(1870), pp. 109-126, 9(1872), pp. 123-138. Zie ook L. LEGRAND, *L'influence du positivisme [...]*, pp. 46-92; M. DOMMANGET, *Les grands socialistes et l'éducation: de Platon à Lénine*, Parijs, 1970, pp. 328-357; N. BREMAND, *Présentation*. In: P. ROBIN, *L'enseignement intégral*, Vauchrétien, 1992, pp. 8-10.
- (30) Adolphe Deluc (1811-1900) was een Franse 'proscrit' uit 1851 die sindsdien in België verbleef en vermoedelijk als leraar wiskunde aan de kost kwam. Deluc zou Comte persoonlijk hebben gekend in Parijs. (F. SARTORIUS en J.-L. DE PAEPE, *Les communalistes à Bruxelles et dans les faubourgs, 1871-1880*. In: *Cahiers Bruxellois*, 15(1970), p. 107.
- (31) A. DELUC, Programme de l'Orphelinat Rationaliste. In: *La Raison*, 6(1896), pp. 145-150; Inauguration de l'annexe de l'Orphelinat Rationaliste. In: *La Raison*, 10(1898) pp. 114-122; Congrès national des Sociétés de Libres Penseurs. In: *La Raison*, 10(1898), pp. 147-153.
- (32) A.C., *Een hervorming in ons onderwijsstelsel*, p. 116.
- (33) A. CORNETTE, Zijn wij nog Christenen? Antwoord aan den heer E. de Laveleye. In: *Het Volksbelang*, 4 november 1876. Dit artikel maakte deel uit van een polemiek met Emile de Laveleye, die betoogde dat het positivisme wél atheïstisch was, omdat het volledig was opgebouwd zonder verwijzing naar God. Cornette had zijn opinie over het atheïsme ook in *La Flandre libérale* geventileerd.
- (34) Cornettes visie op de moraal was hoofdzakelijk geïnspireerd op het vulgariserende werk van een medewerker van *La philosophie positive*, de arts Clavel (*La Morale positive*, Parijs, 1873). A.C., Fragmenten uit een onuitgegeven werk, getiteld: *Etische schetsen en studiën* in: *Studenten-almanak 't Zal wel Gaan*, 17(1874), pp. 78-83; A. CORNETTE, Zijn wij christenen? In: *Het Volksbelang*, 21 oktober 1876; A. CORNETTE, *Les bases de la morale*, Verviers, 1877; HOMO, Brieven aan het opkomend geslacht over de vrije gedachte. In: *Studenten-almanak 't Zal wel gaan*, 20(1878), pp. 88-89.
- (35) A. CORNETTE, *Vrij denken (De Vrije Gedachte van Antwerpen)*, Antwerpen, 1880.
- (36) HOMO, Brieven aan het opkomend geslacht over de vrije gedachte, p. 71.
- (37) A. CORNETTE, Het Vlaamsche volk en de godsdienst. In: *Het Volksbelang*, 19 juni 1875.
- (38) A. CORNETTE, *De vrije gedachte van Antwerpen*, Antwerpen, 1880, p. 11.
- (39) De godsdienst in verband met het hedendaagsche volksleven. In: *Weekblad voor vrijmetselaars*, 2(1883), pp. 262-264.
- (40) Navez was in 1842 in Mons geboren. Zijn sterfdatum is mij niet bekend. Zie *Revue occidentale*, 3(1891), p. 251; 5(1892), p. 237, 7(1893), p. 291; N. Navez aan E. Antoine, 10 september 1896 (Archives Nationales Parijs, fonds Emile Corra/Archives positivistes, 17AS 5, dossier 1); Brieven N. Navez aan P. Laffitte 1891-1892, aan F. Rousseau 1889-1897, aan A. Dubuisson 1896-1897 (MAC); *The positivist Review*, 11(1903), p. 191.
- (41) N. Navez aan E. Antoine, 20 februari 1891 (AN,

- Parijs, Fonds Emile Corra).
- (42) Le positivisme au Congrès national des libres penseurs belges à Bruxelles. Compte rendu. In: *Revue occidentale*, 25(1902), pp. 254-272; zie bv. ook Nationaal vrijdenkerscongres. In: *De Rede*, juli en augustus 1902. Ook in de Naamse vrijmetselaarsloge La Bonne Amitié werd Navez' voorstel besproken en verworpen (*Bulletin du Grand Orient de Belgique*, 29(1902), pp. 226-228).
- (43) Landelijk vrijdenkerscongres van Brussel op 7 februari 1904. In: *De Rede*, juni 1904. Navez woonde zeker sinds het midden van de jaren 1890 in Schaarbeek en engageerde zich vanaf dan meer in de Brusselse vrijdenkersbeweging.
- (44) N. Navez aan C. Jeanolle, 4 november 1906 (MAC).
- (45) Over Denis, zie o.a. E. VANDERVELDE, Hector Denis. In: *Annuaire de l'Académie royale de Belgique*, 104(1938), pp.1-32; A. JULIN. In: *Biographie nationale*, dl. 29, Brussel, 1957, pp. 542-550.
- (46) TYSENS en WITTE, *De vrijzinnige traditie [...]*, pp. 31-37.
- (47) Zie o.a. H. DENIS, La libre pensée. In: *La Raison*, 7(1895) p. 193; DENIS, La libre pensée et la philosophie positive. Discours au congrès national des libres-penseurs belges à Bruxelles. In: *La Revue occidentale*, 25(1902), pp. 262-272; DENIS, La libre pensée et la positivisme. Discours au congrès de Genève. In: *La Revue occidentale*, 27(1903), pp. 121-128; DENIS, Les bases philosophiques de la liberté de conscience. Discours d'ouverture du congrès international de la Libre Pensée, prononcé à Bruxelles le 21 août 1910. In: *Discours philosophiques d'Hector Denis. Avec une préface de G. De Greef*, Parijs, 1919, pp. 254-263; DENIS, La philosophie positive et le libre examen. Discours prononcé à la manifestation organisée en son honneur, le 17 octobre 1912. In: *Discours philosophiques*, pp. 323-332. Over de evolutie van het begrip 'libre examen' aan de ULB en de rol van Denis hierin: J. BARTIER, *Franc-Maçonnerie, libre examen et athéisme. Relations historiques entre l'ULB, l'athéisme et le libre examen*. In: J. BARTIER, *Laïcité et franc-maçonnerie. Etudes rassemblées et publiées par Guy Cambier*, Brussel, 1981, pp. 343-350. Zie ook J. STENGERS, Le libre examen à l'Université de Bruxelles, hier et aujourd'hui. In: *Revue de l'Université de Bruxelles*, 11(1958-1959), pp. 246-282; J. STENGERS, L'apparition du libre examen à l'Université de Bruxelles. In: *Revue de l'Université de Bruxelles*, 16(1963-1964), pp. 59-95.
- (48) Dr. CANCALON, *Quelques mots d'actualité à propos des congrès de la libre-pensée de Bruxelles et de Genève*. In: *La revue occidentale*, 27(1903), p. 134, p. 141.
- (49) Zie bv. César De Paepe. In: *La Société Nouvelle*, 6(1890)II, pp. 590-594.
- (50) Zie bv. H. DENIS, Lettre au congrès de la Libre-Pensée d'Anvers: L. Feuerbach et le rôle social des religions. In: *Revue occidentale*, 15(1885)II, pp. 399-400; DENIS, De la constitution de la morale positive. Leçon d'introduction donnée à la Faculté des sciences de l'Université de Bruxelles, le 6 février 1886. In: *La Société Nouvelle*, 2(1885-1886), pp. 388-405; zie ook noot 47.
- (51) H. DENIS, La commémoration des morts. In: *Discours philosophiques*, pp. 247-252. Zie ook TYSENS en WITTE, *De vrijzinnige traditie [...]*, p. 63.
- (52) I. GATTI DE GAMOND, Libre pensée et positivisme, en quels sont les défauts inhérents à la morale dite 'du Christ'? Rapport lu au congrès rationaliste de Genève, le 16 septembre 1902. In: *La question sociale. Morale et philosophie II*, édité par les soins d'Hector Denis et d'Eugène Hins, Parijs-Brussel, 1907, pp. 342-345, pp. 363-370; I. GATTI DE GAMOND, Auguste Comte. In: *Cahiers féministes*, 1 juni 1902, 1-2.
- (53) M. Hector Denis. In: *Pourquoi Pas?* 17 november 1910; La "libre pensée" athée et la moralité publique. Lettre pastorale de S.E. le Cardinal-Archevêque de Malines pour le Carême de 1912. In: D.J. MERCIER, *Oeuvres pastorales. Actes, allocutions, lettres*, dl. 3: 1910-1913, Brussel-Parijs, 1913, pp. 334-348; H. DENIS, L'Eglise et la Révolution. Les deux morales. Discours prononcé à la Chambre des Représentants le 23 juillet 1912. In: *Discours philosophiques*, p. 311.

Les funérailles d'Edouard Ansele en 1938 étaient un pas de plus vers les pompes officielles